

Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri

Arş. Gör. Hadiye ÜNSAL*

Atıf / ©- Ünsal, H. (2013). Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (1), 135-164.

Özet- Bu çalışma, Gazâlî (ö. 505/1111) tarafından tefsirin iktisar, iktisâd ve istiksa diye ifade edilen üç farklı mertebesinin/derecesinin ölçütü olarak gösterilen¹ *el-Basîr*, *el-Vasîr* ve *el-Vecîz* adlı üç ayrı tefsirin müellifi olan Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin hayatı, eserleri ve tefsir tarihindeki yerini tanıtmayı, böylece bu büyük müfessirle ilgili ilmî çalışma/araştırma alanına mütevazı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Makalede önce Vâhidî'nin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bilgi verilecek, ardından eserleri tanıtılacak, daha sonra da üç ayrı tefsirinin belli başlı özellikleri mukayeseli biçimde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler- Ebü'l-Hasen el-Vâhidî, Tefsir, *el-Basîr*, *el-Vasîr*, *el-Vecîz*.

Giriş

Ebü'l-Hasen el-Vâhidî (ö. 468/1076) İslam tefsir tarihinde çok önemli bir yere sahip müfessirlerden biridir. O kadar ki İmam Gazâlî Vâhidî'nin tefsir sahasındaki otoritesini tartışılmaz kabul etmiş ve hatta kendisine tefsir alanında kitap telif etmemesinin sebebi sorulduğunda, "Şeyhimiz Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin bu alanda telif ettikleri kâfidir." diye cevap vermiştir.² Yine Gazâlî, "Kim Allah'ın kitabını Rasûlullah'tan dinlemek isterse

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, e-posta: hunsal@cu.edu.tr

¹ İktisar mertebesi Kur'an'ın iki katı hacmindeki tefsire, iktisâd üç katı hacmindeki tefsire karşılık gelirdi. Daha hacimli tefsirler ise istiksa mertebesini ifade ederdi. Buna göre *el-Vecîz* iktisar, *el-Vasîr* iktisâd, *el-Basîr* ise istiksa mertebesine tekabül etmektedir. Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâ'u Ulûmü'd-Dîn*, Beyrut trs., I. 40. Bu ölçüt Osmanlılar döneminde de benimsenmiştir. Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I. 70-74.

² Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad el-Yâfi'î, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân*, Beyrut 1997, II. 155.

Vâhidî'nin tefsirini okusun.” demiştir.³ Bunun yanında Gazâlî, Vâhidî'nin Kur'an tefsiriyle ilgili *el-Basîf*, *el-Vasîf*, *el-Vecîz* adlı eserlerinden ilham alarak fıkıh konusundaki üç eserini bu şekilde isimlendirmiştir.⁴ Öte yandan Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) hemen her ayetin tefsirine Vâhidî'den nakillerle başlamış ve bu suretle onun tefsir sahasındaki otoritesine zimnen atıfta bulunmuştur. Buna mukabil Vâhidî her nedense modern dönemdeki tefsir araştırmacılarının yoğun ilgisine mazhar olmamıştır. Gerçi onun müfessir kimliği ve tefsir sahasıyla ilgili bazı eserleri üzerine tez ve makale düzeyinde birkaç çalışma yapılmıştır; fakat Zemahşerî (ö. 538/1144), Fahreddîn er-Râzî gibi diğer bazı müfessirlerle ilgili çalışmaların sayısı kıyaslandığında, Vâhidî ile ilgili çalışmaların yeterli olmadığı anlaşılır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mustafa Altundağ'ın “Müfessir el-Vahidi ve ‘Fadâilu’s-Suver’ Adlı Kitabı” isimli yüksek lisans tezi (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988) ve Osman Kara'nın “Vahidî ve Tefsirindeki Metodu”⁵ isimli makalesi dışında Vâhidî'nin müfessir kimliği ve tefsir sahasındaki eserleri üzerine müstakil bir çalışma yapılmamıştır.⁶ Aynı şekilde yurtdışında yapılan çalışmalar da sınırlı sayıdadır. Bunlardan biri Cevde Muhammed el-Mehdî'nin “el-Vâhidî ve Menhecühû fi't-Tefsîr” (Kahire trs.) adlı doktora tez çalışmasıdır. Bir diğeri Mehâ bint Abdurrahman Netû'nun “el-Vâhidî ve Menhecühû fi'l-Akide: Ard ve Nakd” (Mekke 2008) isimli doktora tez çalışmasıdır. Bu ikisinin dışında Ahmed el-Fâlih'in “Eseru İlmi Esbâbi'n-Nüzûl inde'l-Vâhidî fi Tefsîri'l-Basîf min Evveli'l-Fâtiha ilâ Nihâyeti Sûreti'l-Mâide” (Riyad 1429) isimli yüksek lisans tezi ile Walid A. Saleh'in “The Last of the Nishapuri School of Tafsîr: Al-Wâhidî (d. 468/1076) and His Significance in the History of Qur'anic Exegesis”⁷ adlı çalışması bulunmaktadır.

³ Cevde Muhammed Muhammed el-Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecühû fi't-Tefsîr*, Kahire trs., s. 403.

⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1970, III. 303; Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1984, XVIII. 340; Ebü'l-Mehâsin İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Beyrut 1992, V. 105; Şemseddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut trs., I. 395.

⁵ Bkz. Osman Kara, “Vahidî ve Tefsirindeki Metodu”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 3 (2013).

⁶ Tefsir sahasındaki tez çalışmalarıyla ilgili araştırmamız neticesinde Yasemin Avcı Kaya tarafından “Vahidî'nin el-Vasîf Adlı Tefsirinde İsrailiyyat” adlı bir yüksek lisans tezi -ki bu tezin adı İSAM'ın kayıtlarında “Vahidî'nin el-Vasîf Adlı Tefsirindeki Metodu” şeklindedir (Bkz. <http://ktp.isam.org.tr>)- hazırlanmış ve bilgisine ulaştık; ancak adı geçen öğrencinin danışmanı Prof. Dr. Mustafa Özel'den bu tez çalışmasının tamamlanmama ihtimalinin yüksek olduğu yönünde bir bilgi aldık.

⁷ Bkz. Walid Saleh, “The Last of the Nishapuri School of Tafsîr: Al-Wâhidî (d. 468/1076) and His Significance in the History of Qur'anic Exegesis”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 126,

Vâhidî'nin özellikle *el-Basîf* adlı eseri hicrî beşinci asırdaki Sünnî tefsir geleneğinin en önemli ürünlerinden biri olması ve gerek rivayet, gerek kıraat yönünden çok zengin bir muhtevaya sahip bulunması yanında Ali b. Hamza el-Kisâfî (ö. 189/805), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/823), Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) ve daha birçok müellifin tefsir ve Ulûmü'l-Kur'an'la ilgili olan ve fakat günümüze ulaşmayan çeşitli eserlerindeki görüş ve yorumları içermesi açısından da son derece önemlidir. Ayrıca, *Esbâbü'n-Nüzûl* adlı eserinin Ulûmü'l-Kur'an sahasında çok önemli bir yere sahip olduğu şüphesizdir.

I. Hayatı

Vâhidî'nin tam adı Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Mettûyî'dir. Hayatı hakkında bilgi veren kaynakların hemen hepsinde Ebü'l-Hasen künyesiyle anılmıştır. İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) *İnbâhü'r-Ruvât* adlı eserinde Vâhidî'nin künyesini Ebü'l-Hüseyn şeklinde kaydetmişse de⁸ bu farklılık büyük bir ihtimalle tashifden (yazım hatası) mütevellittir.⁹ İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) Ebû Ahmed el-Askerî'den naklettiği bilgiye göre "Vâhidî" nisbesi müfessirin Vâhid b. ed-Dîl b. Mühre adlı atasına racidir.¹⁰ Mühre, Arap kavminin büyük bir kolu olan Kudâ'a bünyesindeki bir kabilenin ismidir. Buna göre Vâhidî Arapların Benî Kudâ'a kabilesine mensuptur, denebilir.¹¹

Ebü'l-Hasen el-Vâhidî büyük dedesine nisbetle "Mettûyî" diye de anılmıştır.¹² Theodor Nöldeke (ö. 1930) ve Carl Brockelmann (ö. 1956) gibi bazı oryantalistler bu nisbe ile Hıristiyan gelenekteki Mette/Matta arasında bağ kurmuş ve buradan hareketle Vâhidî'nin Hıristiyan kökenli bir aileye mensup olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹³ Kelime köklerinden büyük hükümler kurmaya pek meraklı olan oryantalistler Mettûye kelimesi ile Matta

No: 2 (2006). Bu çalışmaların yanında Ömer İbrahim Rıdvan'ın "el-Vâhidî ve Menhecühü fî Tefsiri'l-Basîf" (Malezya 2011) adlı çalışması da bulunmaktadır.

⁸ Bkz. Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, Beyrut 1986, II. 223.

⁹ Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 55.

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III. 304; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-Cenân*, III. 74.

¹¹ Kudâ'a için bkz. Ebû Muhammed Ali b. Saîd İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1982, s. 440, 485-486; Bkz. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1994, III. 275.

¹² Vâhidî'nin nisbesi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III. 163; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III. 303; Ebü'l-Fidâ İsmâîl İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1997, XVI. 57.

¹³ Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 57. Ayrıca bkz. R. Sellheim, "al-Wâhidî", *The Encyclopedia of Islam*, Leiden 2000, XI. 48.

arasında kurdukları gevşek ve gelişigüzel bağdan hareketle Vâhidî'nin ailesinin Hıristiyan olduğunu söylemek gibi çok iddialı bir sonuca ulaşmışlardır. Lakin sonuç çok iddialı olsa da öncüller sağlam delile muhtaçtır.

Aslen Rey ve Hemedan arasındaki Sâve şehrinden olan Vâhidî'nin¹⁴ ailesi Sâve'den Horasan bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisi olan Nisabur'a göç etti. Vâhidî hicri beşinci asırda Nisabur'da dünyaya geldi. Bu asır Abbasiler'in siyasi istikrarını kaybettiği döneme rastlar. Bu dönemde Abbasi devleti son derece zayıflamış ve hemen hiçbir nüfuzu kalmamıştır. Devlet işleri yerel emirler eliyle yürütülmüştür. Büveyhîler ve Selçuklular gibi bazı devletler bile bu dönemde halife üzerinde etki ve nüfuz sahibi olmuşlardır. Siyasi istikrarsızlığa rağmen bu dönemde ilmî hayat canlılığını yitirmemiştir. Zira gerek Gazneliler gerekse Selçuklular -Mahmud b. Sebük Tegin (ö. 421/1030) ve Nizâmülmülk (ö. 485/1092) örneğinde görüleceği gibi- âlimleri ve ilmî faaliyetleri desteklemişlerdir. Birçok medrese ve zengin kütüphanenin tesisine sahne olan bu dönemde Şia ve Mutezile'nin yanısıra Ehl-i Sünnet dışı diğer fırkaların yaygınlık kazanması ve bu mezhepler arasında münazaraların vuku bulması ilmî hayata dinamizm katmıştır.¹⁵

Bu bilgiler ışığında denebilir ki Vâhidî siyasi açıdan çalkantılı ancak ilmî açıdan canlı bir dönemde yetişmiştir; ancak kendisi *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı tefsirinin mukaddimesinde büyük âlimlerin göçüp gittiği, ilmî seviyenin düştüğü hususunda üzüntüsünü dile getirmiştir.¹⁶

Tabakat kitaplarında Vâhidî'nin doğum tarihiyle ilgili bilgi bulunmamakla birlikte 468 (1076) yılında yetmiş yaşlarındayken vefat ettiği¹⁷ bilgisinden hareketle doğum tarihi 398 (1007) olarak tahmin edilmektedir. Ailesi hakkında da fazla bilgi mevcut değildir. Bilindiği kadarıyla babası Ahmed b. Muhammed ticaretle meşgul olmuştur. Kaynaklarda Vâhidî'nin iki kardeşinden söz edilir. Kendisinden yaşça büyük kardeşinin adı Ebü'l-Kâsım

¹⁴ Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) verdiği bilgiye göre Sâve, Tahran yakınlarında Rey ve Hemedan arasında yer alır. Sâve şehrinin halkı Sünnî olup Şâfiî mezhebine mensuptu. Sâve'nin hemen yanında yer alan Âve şehrinin halkı ise Şii-İmamî'dir. Mezhep farklılığından dolayı Sâve ve Âveliler arasında husumet vuku bulmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. Ebü Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1990, III. 201-202.

¹⁵ Bkz. Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 2-17.

¹⁶ Bkz. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Vâhidî, *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Safvan Adnan Dâvûdî, Dimeşk-Beyrut 1415/1995, I. 87.

¹⁷ Bkz. Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-İber fi Haberî men Ğaber*, nşr. Ebü Hacer Muhammed Zağlûl, Beyrut 1985, II. 324; Ebü'l-Felâh Abdülhay İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, nşr. Abdülkâdir el-Amaût-Mahmûd el-Amaût, Beyrut 1989, V. 292.

Abdurrahmân b. Ahmed el-Vâhidî (ö. 487/1094), küçük kardeşinin adı Ebû Bekr Said b. Ahmed'dir. Kaynaklarda muhaddis ve fakih olarak anılan büyük kardeşi Ebû Tâhir b. Mahmiş, Yahya b. İbrahim el-Müzekkî ve Ebû Bekr el-Hîrî'den hadis rivayet etmiş,¹⁸ Ziyâdî ve İbn Yusuf'dan ders almıştır. Ayrıca Ebü'l-Abbâs el-Esam'ın (ö. 346/957) öğrencilerinden hadis dinlemiştir. Bazı kaynaklarda Vâhidî'nin küçük kardeşi Ebû Bekr Said b. Ahmed'in de Ebü'l-Abbâs el-Esam'ın öğrencilerinden hadis dersleri aldığı kaydedilmiştir.

Vâhidî'nin çocukluk ve gençlik yılları hakkında kayda değer bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte zengin bir aileye mensup olduğu bilinmektedir. Gerek zengin bir ailede yetişmesi gerekse Nisabur'un canlı bir ilim ve kültür merkezi olması Vâhidî'nin bütün vaktini ilme vermesini sağladı. Tabakat kitaplarındaki atıflardan anlaşıldığı kadarıyla ilim tahsiline erken yaşlarda başladı. Kur'an-ı Kerim'i ezberlemek amacıyla memleketi Nisabur'da ilk öğrenime başlayan Vâhidî temel eğitimini ve Kur'an ezberini ilk hocası Ebû Ömer Said b. Hibetullah el-Bistâmî'nin (ö. 502/1108) mahalle mektebinde tamamladıktan sonra Nisabur'da Dârü's-Sünne adı verilen hadis merkezinde 12 yaşlarındayken eğitim gördü.

Vâhidî Ebû İshâk Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî'den (ö. 427/1035) tefsir ve kıraat, Ebû Ömer Said b. Hibetullah el-Bistâmî (ö. 502/1108), Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed ez-Ziyâdî (ö. 410/1020), Ebû Bekr Ahmed b. Hasen el-Hîrî (ö. 421/1030), Hasen b. Muhammed el-Herevî ve Abdurrahman b. Hamdân en-Nasrûyî'den (ö. 432/1040) hadis, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Arûzî'den (ö. 416/1026) lügat ve edebî ilimler, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kühündizî (420/1029[?]) ve Ebü'l-Hasen İmrân b. Musa el-Mağribî'den (ö. 430/1038) sarf, nahiv ve meani, Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Büstî, Ebû Osman Said b. Muhammed ez-Za'ferânî (ö. 427/1036), Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Fârisî'den (430/1038) kıraat dersleri aldı. Ayrıca Ebû Hafs b. Mesrûr en-Nisâbü'rî (ö. 448/1056), İsmail b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî en-Nisâbü'rî (ö. 449/1057), Ebû Bekr Ahmed b. Abdullah et-Temîmî (ö. 430/1038), Ebû Hassân Muhammed b. Ahmed el-Müzekkî (ö. 432/1040), Ebü'l-Hüseyn Abdülğâfir b. Muhammed el-Fârisî (ö. 448/1056), Ebû Sa'd Muhammed b. Abdurrahman el-Kencerûzî (ö. 453/1061) ve İsmail b. Ebû Bekr el-Cürcânî gibi âlimlerden de ders aldı.¹⁹

¹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 342.

¹⁹ Bkz. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîrül-Basîl*, nşr. Muhammed b. Abdullah el-Fevzân, Riyad 1430, I. 56-69, (Naşirin mukaddimesi); Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 65-72; Abdurrahman Çetin, "Vâhidî", *DİA*, İstanbul 2012, XLII. 438.

Uzun yıllar medreselerde ders veren Vâhidî çeşitli ilim dallarında birçok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Muhammed Abdülcebâr b. Muhammed el-Huvârî (ö. 553/1158), Ebû Nasr Muhammed b. Abdullah el-Erğiyânî (ö. 528/1133) ve kardeşi Ebü'l-Abbas Ömer b. Abdullah el-Erğiyânî (ö. 534/1139), Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Ali el-Hüzeli (ö. 465/1073), Ebü'l-Hasen Ali b. Abbas en-Nisâbü'rî (ö. 491/1098), Ebû Bekr Yahyâ b. Abdürrahîm el-Makberî (ö. 522/1128), Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö. 518/1124), Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ahmed el-Fürâvî (ö. 530/1135), Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ahmed el-Mâhiyânî (ö. 525/1131), Ebü'l-Hasen Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî (ö. 529/1134), Ebû İsmail b. Ebî Sâlih el-Müezzîn eş-Şâfiî (ö. 532/1137), Ebû İshâk el-Merverûzî (ö. 533/1138), Ebû Nasr Abdülkerim Ali b. Ahmed el-Haşnâmî (ö. 492/1098), Ebû Said Muhammed b. Mahmûd (ö. 506/1112) gibi isimler zikredilebilir.²⁰

Vâhidî'nin seyahatleri konusunda detaylı bilgi bulunmamakla birlikte *el-Basîf* adlı tefsirinin mukaddimesinde en önemli hocalarını zikrettikten sonra, "Kendilerinden istifade ettiğim Nisabur ve diğer şehirlerin âlimlerini burada tadat edecek olsam söz uzar, okuyucu usanır."²¹ şeklinde bir ifade kullanmasından onun ilim tahsili için bazı seyahatler yaptığı sonucuna varılabilir. Nitekim Vâhidî bazı eserlerinde Taberistan ve Horasan arasında bulunan ve büyük bir şehir olan Cürcân'da Ebû Muammer b. İsmail el-İsmailî, Ebü'l-Hâris Muhammed b. Abdürrahim, Akîl b. Muhammed el-Cürcânî'den, İsfahan'da Ebû Nuaym el-İsfahânî'den ve Bağdat'ta Ebû Mansûr el-Bağdâdî'den ders aldığını zikretmiştir.²²

Vâhidî 462 yılında bir hastalığa yakalanmış²³ ve Cemâziyelâhir 468 (Ocak-Şubat 1076) yılında Nisabur'da vefat etmiştir. Hemen bütün kaynaklar müellifin 468 yılında vefat ettiğini belirtirken İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470) 469 tarihini vermiş, fakat daha sonra 468 tarihini tercih etmiştir.²⁴

²⁰ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrül-Basîf*, I. 69-75, (Naşirin mukaddimesi); Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 73-75.

²¹ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrül-Basîf*, I. 425.

²² Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrül-Basîf*, I. 40, (Naşirin mukaddimesi), I. 425; Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 65; Mustafa Altundağ, *Müfessir el-Vahidi ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, s. 20.

²³ Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 61.

²⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, V. 105. Vâhidî'nin hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-'Udebâ*, Beyrut 1993, IV. 1659-1664; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III. 163; a. mîf., *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut 1987, VIII. 411; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II. 223-225; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III. 303-304; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 339-342; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, III. 74; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, nşr. Mahmûd

II. İlmî Kişiliği

İtikatta Eş'arî, fıkhıta Şâfiî mezhebine mensup olan Vâhidî tefsir, hadis, nahiv, lügat ve edebiyat gibi çeşitli ilim dallarında söz sahibidir. Bu yüzden kaynaklarda "Müfessir", "İmam", "Musannif", "Allame", "Arap dilinde ve nahivde üstad", "Şair" gibi sıfatlarla zikredilmiştir.²⁵ İbnü'l-Kıftî, İbn Hallikân, Tâcüddîn es-Sübki (ö. 771/1370), İbn Kâdi Şühbe (ö. 851/1448), İbn Tağrıberdî ve Dâvûdî'nin (ö. 945/1539) ifadelerine göre Vâhidî tefsir ilminde kendi çağındaki âlimlerin önde gelen simalarından biridir.²⁶ Zehebî (ö. 748/1374) te'vil, Arapça ve lügatte, İbn Kâdi Şühbe ise fıkıh, şiir, nahiv, lügat ve tefsirde önemli bir şahsiyet olduğunu ifade etmiştir.²⁷ Daha önce de zikrettiğimiz gibi Gazâlî'ye (ö. 505/1111) tefsir alanında kitap telif etmemesinin sebebi sorulduğunda, "Şeyhimiz Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin bu alanda telif etikleri kâfidir."²⁸ şeklinde cevap vermiştir. Yine Gazâlî, "Kim Allah'ın kitabını Rasulullah'tan işitmek isterse Vâhidî'nin tefsirini okusun." demiştir.²⁹

Geniş ilmî birikimi, "Cümle âlem tek bir kişide, yani üstadımız Vâhidî'de cem oldu." şeklinde bir aforizmayla ifade edilen Vâhidî³⁰ başta Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö.

M. Tanâhî-Abdülfettâh M. el-Hulvî, y.y., V. 240-243; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI. 57; Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâtü'l-Kurrâ*, nşr. G. Bergstraesser, Beyrut 2006, I. 463; Takıyyüddîn İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, Beyrut 1987, I. 256-257; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, V. 105; Celâleddîn es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâtü'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrahim, y.y., 1979, II. 145; Şemseddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut trs., I. 394; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Vâhidî, *el-Vasîl fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, nşr: Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz, Beyrut 1994, I. 22-26, (Naşirin mukaddimesi); Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîl*, I. 23-75, (Naşirin mukaddimesi); Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hattâ'l-Asri'l-Hâzır*, Beyrut 1988, I. 352; Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 1-75; Sellheim, "al-Wâhidî", XI. 48; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ankara 1960, s. 249-250; Altundağ, *Müfessir el-Vahidi ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı*, s. 11-40.

²⁵ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV. 1660; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 339.

²⁶ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II. 223; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III. 303; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, V. 240; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I. 257; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, V. 105; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I. 394.

²⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II. 223; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 339-340; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I. 256-257.

²⁸ Yâfi'î, *Mir'âtü'l-Cenân*, II. 155.

²⁹ Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 403.

³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV. 1660; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II. 145; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I. 395.

485/1092) olmak üzere birçok kimsenin ikram ve tazimlerine mazhar olmuştur.³¹ Bu bilgi Vâhidî'nin Nizâmiye Medresesinde ders verdiği şeklinde değerlendirilmiştir.³² Vâhidî tefsir sahasında genellikle övgüyle anılmış olmakla beraber tefsirlerinde isrâiliyyât, zayıf ve uydurma hadislere yer verdiği gerekçesiyle tenkitlere de uğramıştır. Ayrıca İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi Selefi âlimler onun hadis sahasında yetersiz olduğundan söz etmişlerdir. Daha açıkçası, İbnü'l-Cevzî her surenin faziletine dair Übey b. Kâ'b'dan nakledilen uydurma hadislerle ilgili olarak Sa'lebî'yi ve bu konuda onu takip eden Vâhidî'yi eleştirmiş ve bu bağlamda "Sa'lebî ve Vâhidî'yi yadırgamıyorum. Çünkü ikisi de hadis alanında ehliyet sahibi değildir." demiştir.³³ Benzer şekilde İbn Teymiyye de *Minhâcü's-Sünne* adlı eserinde Vâhidî ve hocası Sa'lebî hakkında şunları söylemiştir: "Hadis ilmini bilen kimseler Sa'lebî'nin surelerin fazileti konusunda her surenin başında Ebû Umâme'den uydurma hadisler rivayet ettiğinde ittifak etmiştir. Bundan dolayı Sa'lebî'den 'hâtibu leyli' (sahih-sakim demeden gelişigüzel hadis rivayet eden) diye söz edilir. Sa'lebî'nin öğrencisi Vâhidî ile bu ikisine benzer müfessirler de tefsirlerinde zayıf hadisler nakletmiştir."³⁴ Hadis âlimi Kettânî (ö. 1857/1927) ise Vâhidî ve hocası Sa'lebî'nin hadis ilminden pek nasipleri bulunmadığını, özellikle Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsirinde mevzu hadisler ve asılsız kıssaların yer aldığını söylemiştir.³⁵

Vâhidî kendinden önceki âlimlere dil uzattığı gerekçesiyle de eleştirilmiştir. Kendi talebesi Ebû'l-Hasen Abdülğâfir b. İsmâîl el-Fârisî, "[Hocam Vâhidî] her türlü hürmet ve saygıya layık bir kişiydi. Keşke kendinden önceki büyük âlimlere dil uzatmamış, onları konularına yakışmayacak bir şekilde anmamış olsaydı. Allah hepimizi affetsin."³⁶ demiş ve fakat hocası Vâhidî'nin hangi âlimlere dil uzattığı konusunda bir tasrihte bulunmamıştır. Muhtemeldir ki Ebû'l-Hasen b. İsmâîl el-Fârisî'nin bu ifadeleri Vâhidî'nin Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 412/1021) hakkında "Sülemî *Hakâiku't-Tefsîr* adlı bir eser kaleme almış,

³¹ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II. 145; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I. 395; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, I. 352; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 239.

³² Bkz. Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 72.

³³ Bkz. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzû'ât*, Beyrut 1995, I. 174.

³⁴ Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Riyad 1986, VII. 12. Benzer ifadeler için bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, VII. 13, 34, 91, 177, 300, 311, 312, 355, 434. Bununla birlikte İbn Teymiyye Vâhidî'nin hocası Sa'lebî'den daha iyi Arapça bildiğini belirtmiştir. Bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, VII. 91, 312.

³⁵ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-Mustatrafe*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul 1994, s. 112.

³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, IV. 1660.

ama eğer bu zat eserinin Kur'an tefsiri olduğu iddiasında bulunmuşsa, hiç düşünmem, onu tekfir ederim."³⁷ şeklinde nakledilen tenkitleriyle ilgilidir.

Eserlerinde Ehl-i Sünnet'i savunan, Kaderiyye, Müşebbihe, Mücessime gibi fırkalara karşı mücadele eden Vâhidî, müfessir kimliğinin yanında Arap dili ve edebiyatındaki birikimiyle de tanınmıştır.³⁸ Eserleriyle ilgili kısımda aktaracağımız bilgilerin de tanıklık ettiği üzere Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî'nin (ö. 354/965) divanına yazmış olduğu şerh, Vâhidî'nin edebiyat alanındaki geniş birikimini gösterir.

Bazı araştırmacılara göre Vâhidî "Nisabur Ekolü" diye ifade edilen bir tefsir ekolünün temsilcisidir. Bu ekolün diğer temsilcileri *Tefsîrû'n-Nîsâbûrî* adlı eseriyle tanınan Ebü'l-Kâsım İbn Habîb en-Nisâbûrî (ö. 406/1015) ile *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsiriyle meşhur olan Ebû İshâk es-Sa'lebî (ö. 427/1035)'dir. Burada söz konusu olan ekol kavramı, adı geçen müfessirlerin tüm ayetleri birebir aynı tarzda anlayıp yorumladıkları şeklinde anlaşılmalı, bilakis filolojik, kelâmî içerikli farklı yorumların ele alınıp değerlendirilmesinde genel olarak uyumlu bir yaklaşım ortaya koymaları manasında anlaşılmalıdır.³⁹

Kendisinden sonraki birçok âlime kaynak teşkil etmesine rağmen modern dönem tefsir tarihi edebiyatında her nedense Vâhidî'nin tefsirleri zikre değer görülmemiştir. Mesele Muhammed Hüseyin ez-Zehbî *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn* adlı eserinde Vâhidî'nin tefsirlerinden söz etmemiş, aynı şekilde İsmail Cerrahoğlu da *Tefsir Tarihî*'nde Vâhidî'ye değinmemiştir. Buna mukabil Ali Turgut *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* adlı eserinde "el-Vâhidî" şeklinde bir başlık açmış ve bu başlık altında kısa bilgiler vermiştir.⁴⁰ Tefsir tarihi çalışmalarında Vâhidî'den pek söz edilmemesi, Kur'an tefsiriyle ilgili eserlerinin geç neşredilmesi ve tefsirlerinden ziyade *Esbâbü'n-Nüzûl* adlı eserinin meşhur olması gibi muhtemel sebeplere bağlanmıştır.⁴¹

³⁷ Bu ifade için bkz. Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 342; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, V. 241.

³⁸ Ömer Rıza Kehhâle (ö. 1408/1987) Vâhidî'nin edebiyatçı olmasının yanısıra tarihçi olduğunu da söylemiştir. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Beyrut 1993, II. 400.

³⁹ Bkz. Saleh, "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr", s. 226.

⁴⁰ Bkz. Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 239.

⁴¹ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, I. 347, (Naşirin mukaddimesi).

III. Müfessir Kimliği

Vâhidî farklı alanlarda eser vermiş olmakla birlikte daha çok müfessir kimliğiyle tanınmıştır. Bununla birlikte, onun tefsirden ne anladığı veya Kur'an tefsiriyle ilgili eserlerinde nasıl bir yol izlediği hususunda çok fazla tanındığını söylemek zordur. Birçok müfessir gibi Vâhidî hakkında da birkaç satırlık klişe tanıtım bilgileri mevcuttur. Dahası, onun Sülemî ve *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eserleriyle ilgili eleştirisi sıkça nakledilir; fakat bu denli ağır bir eleştiriyi hangi saikle yaptığı meselesi her nedense merak konusu olmaz. Oysa bu eleştirinin satır aralarında Vâhidî'nin müfessir kimliği ve tefsirdeki mesleği hakkında çok ciddi ipuçları mevcuttur. Evet, Vâhidî'ye göre mutasavvıflara ait aforizmatik yorumlara tefsir demek, küfrü muciptir. Bu durumda, Vâhidî'nin tefsirden ne anladığını sormak gerekir. Bu sorunun cevabı *el-Bâsît* adlı eserinin mukaddimesindeki şu ifadelerde saklıdır:

Sıra ayetin tefsirine geldiğinde, her ayetin tefsirine İbn Abbas'tan (ö. 68/687) geldiğini tespit ettiğim izahlarla başladım; ardından tefsir ilminde otorite olan diğer sahabiler ve tabîlerin görüşlerini zikrettim. Bu arada onların görüşleri ile ayetlerin lafzı arasındaki uzlaşmayı da sağladım. Lafzın muhtemil olmadığı, Arap dilinde de karşılığının bulunmadığı fasit görüşler ve kıymetsiz izahlara gelince, bunları zikretmeye vakit harcamadım.⁴²

Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi, tefsiri öncelikle ve özellikle nakle dayandıran ve nakille gelen izahları dille de örtüşür hale getirmeyi prensip edinen Vâhidî *el-Basît* adlı tefsirinde ilk olarak ayetlerdeki kelimeleri Arap dili açısından izah eder; ardından nahivle ilgili izahlara geçer. Daha sonra "fe-emme't-tefsîr" diyerek tefsire başlar ve çoğunlukla İbn Abbas'ın görüşlerini aktarır. Bu tarzdan anlaşılacağı üzere, Vâhidî'nin tefsirden anladığı şey, öncelikle Kur'an kelimelerinin Arap dili açısından açıklanması, ardından ayetlerde kastedilen mananın sahabe kavillerine atıfla belirtilmesidir. Buna göre tefsir, önceden anlaşılmiş ve açıklanmış olan mananın rivayet yoluyla tesbit edilmesi ve aynı zamanda bu mananın Arap diline uygunluğunun gösterilmesinden ibarettir. Kısaca, tefsirden maksat dil kaideleri ve nakiller ışığında ilk ve aslî anlamın tespitidir. Bu anlamda tefsir, verili olup müfessirin kendi dirayetiyle mana istihracı ve istinbatı değildir. Sahabenin izahlarıyla bağdaşmayan, Arap dilinin imkân ve sınırları içinde lâfzın muhtemil olduğu manalarda karşılığı olmayan yorumlar, Vâhidî'nin ifadesiyle, "fasit görüşler"den (*el-akvâlül-fâside*) ibarettir.⁴³

⁴² Vâhidî, *et-Tefsîrül-Basît*, I. 427.

⁴³ Bkz. Mustafa Öztürk, "İslam Tefsir Tarihinde Ana Akımlar ve Paradigmaların Tahlili", yayınlanmamış tebliğ, s. 36-37.

Tefsirin çerçevesini, Arap dilinin imkân ve sınırları dâhilinde ve aynı zamanda Kur'an'ın nüzulüne şahitlik eden, sebab-i nüzulleri bilen sahabilerin kavilleri ışığında ilk ve aslî anlamı tespit olarak belirleyen Vâhidî doğal olarak, Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsîr*'iyle ilgili daha önce de ifade ettiğimiz üzere, "Eğer Sülemî bu kitabının tefsir olduğuna inanıyorsa küfre girmişti" demiştir. Çünkü mutasavvıfların iç dünyalarına doğan birtakım işârî anlamları "tefsir" diye nitelendirmek, Vâhidî'nin nazarında Allah'ın kelamındaki mana ve maksat hakkında yalan konuşmak anlamına gelir. Çünkü tefsir, Kur'an'ın nazil olduğu vasatta kastedilen ve o zaman ve zeminde anlaşılman manaları ortaya koymaktır. Buradan bakıldığında, sûflilere ait işârî yorumlara tefsir demek, "Filan ayette sûflerin şu yorumu kastedilmiştir" demekle aynı kâpiya çıkar ki bu, Kur'an hakkında yalan konuşmak, dolayısıyla küfre adım atmak olur.⁴⁴

Bütün bu değerlendirmeler ışığında Vâhidî'nin tefsir konusunda, özellikle sahabe ve selef ulemasına yönelik vurgusu göz önüne alındığında Ehl-i hadise paralel bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Çünkü Ehl-i hadis geleneğinde de tefsir esas itibariyle nakilden/semadan ibarettir. Bunun içindir ki Ehl-i hadis ve Selefi düşünce çizgisine mensup olan Zehebî (ö. 748/1348) Vâhidî'nin Sülemî ve *Hakâiku't-Tefsîr*'le ilgili eleştirisinin haklı ve gerekçeli olduğunu söylemiştir.⁴⁵ Çünkü Zehebî'ye göre bütün iyilik ve güzellik Hz. Peygamber'in sünnetine, sahabe ve tabiûnun rehberliğine sınımsız sarılmakla hâsıl olur. Bu açıdan bakıldığında Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eserinde kabul edilmesi mümkün olmayan yorumlar mevcuttur.⁴⁶

Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsîr*'indeki tasavvufî yorumların tefsir değeri taşımadığı konusunda bir diğer hadis âlimi İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) da Vâhidî gibi düşündüğü kaydedilmelidir. Zira bu da Vâhidî'nin tefsir konusunda Ehl-i hadise yakın durduğunu teyit eden bir göstergedir. Şu farkla ki İbnü's-Salâh sûflilere karşı Vâhidî'den daha toleranslıdır. Şöyle ki İbnü's-Salâh Vâhidî'nin eleştirisini zikrettikten sonra şunları ekler:

Kanımcı, güvenilir bir sûfi [Sülemî'nin eserinde geçen yorumlara benzer] yorumlar yapar, fakat bu yorumların tefsir olduğunu söylemez ve aynı zamanda kendi eğilimini Kur'an kelimelerinin tefsir yöntemi olarak görmezse, kâfir olmaz. Yok, eğer, böyle yaparsa, o zaman Bâtinîlerin Kur'an yorumlama tarzını benimsemiş olur. Aslında sûflilere ait yorumların gerçek mahiyeti, Kur'an'da geçen bir mana ve mefhumu benzer bir mana ve mefhum-

⁴⁴ Öztürk, "İslam Tefsir Tarihinde Ana Akımlar ve Paradigmaların Tahlili", s. 37.

⁴⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 342.

⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII. 252.

la ifade etmekten ibarettir. Çünkü nazir naziriyle anılır; nazir nazirini hatırlatır. Sûfilerin, “Ey iman edenler! Kâfirlerden yakınınızda olanlarla savaşın” mealindeki 9/Tevbe 123. ayeti, “Biz nefis ve yakınımızdaki kâfirlerle savaşmakla emrolunduk” şeklinde anlamaları bu kabildendir. Sûfilere göre söz konusu ayette kendisiyle savaşılması istenen kâfir [düşman] öncelikle insanın kendi nefsidir. Çünkü insana en yakın olan şey, nefstir. Bütün bunlara rağmen, sûfiler keşke Kur’an’ı anlama ve yorumlama hususunda böyle gevşek bir tutum sergilememiş olsalardı. Çünkü bu tarz yorumlar şüpheye ve zihin karışıklığına yol açar.⁴⁷

İbnü’s-Salâh’ın bu yaklaşımı Sünnî paradigma içerisinde tasavvufî yorum gele- neğine meşru bir zemin oluşturma çabası olarak okunabilir. Aslında bu yaklaşım, Kelâbâzî (ö. 380/990), Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Gazâlî’nin (ö. 505/1111) müteselsil çabalarıyla tasavvufu Ehl-i Sünnet bünyesine ekleme ve aynı zamanda Şîî irfanıyla tasavvuf ara- sındaki bağlantıyı kesme projesinin bir parçası ve yansımasıdır. Bilindiği üzere Kelâbâzî *et-Ta’arruf* adlı eserinde tasavvufu Ehl-i Sünnet itikadına uyarlamış, Kuşeyrî *er-Risâle*’de tasavvufun temel konu ve kavramlarını aynı itikada uygun şekilde tanımlamış, Gazâlî ise *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*’de hakikat-şeriat karşıtlığını nefyederek paradigmatik açıdan tasavvuf ile fıkıh arasında uzlaşa sağlamıştır. İşte bu çabalar neticesinde sûfilerin Kur’an yorumları “tefsir” kategorisine dâhil edilmemekle birlikte, tümünden reddetme cihetine de gidilmemiş, bilakis Kur’an yorumlarında irfânî bir renk ve zenginlik olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸

Bu bağlamda, Vâhidî’nin İbnü’l-Cevzî ve İbn Teymiyye gibi Selefi âlimler tarafın- dan bilhassa hadis konusunda eleştirilmiş olması garip karşılanabilir. Zira tefsirde nakli ve sahabe otoritesini esas alan bir müfessirin hadis/rivayet konusunda tenkit edilmesi ilk bakışta yadırganabilir. Bize göre bu eleştirinin temel sebebi, Vâhidî’nin tefsirde Sa’lebî’den çokça nakilde bulunmuş olmasıdır. Bilindiği gibi Sa’lebî de büyük ölçüde Mukâtil b. Süley- man’dan (ö. 150/767) yararlanmıştır. Mukâtil ise ilmin senetten/isnattan ibaret sayıldığı bir çağda yaşamasına rağmen Kur’an’ı bu paradigmaya aykırı bir şekilde tefsir etmiş, isnat konusunda hassasiyet göstermemiştir. Tefsir rivayetlerinin özellikle senet/sübut açısından problemlili olması ve hadis nakil geleneği içerisinde bu tür rivayetlerin makbul sayılmaması, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) tarafından “Üç şeyin aslı yoktur. Bunlar tefsir, meğâzî, melâhimdir.”⁴⁹ şeklindeki bir ifadeyle dile getirilmiştir.

⁴⁷ Ebû Amr Takıyyüddîn İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî, *Fetâvâ ve Mesâilü İbni’s-Salâh*, nşr. Abdülmü’fi Emîn Kal’acî, Beyrut 1986, II. 196.

⁴⁸ Öztürk, “İslam Tefsir Tarihinde Ana Akımlar ve Paradigmaların Tahlili”, s. 36.

⁴⁹ Bkz. Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut 2006, II. 1202.

IV. Eserleri

Kaynaklarda, Vâhidî'nin başta tefsir olmak üzere çeşitli ilim dallarında telif etmiş olduğu birçok eserden söz edilmektedir. Eserlerinden bir kısmı matbu, bir kısmı el yazması hâlinededir. Ancak el yazması eserlerden bazılarının ona aidiyeti ihtilafıdır. Vâhidî'ye ait olduğunda ihtilaf bulunmayan eserler şöyle sıralanabilir:

(1) *el-Basît fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Telif edildiği dönemdeki en önemli tefsirlerden biri olan eserin ismi bütün kaynaklarda *el-Basît* şeklinde geçmektedir. Bazı yazma nüshalarının üzerinde *et-Tefsîrü'l-Kebîr* şeklinde bir kayıt da mevcuttur. Ancak gerek bu kayıt, gerekse İbnü'l-Kıftî'nin *el-Kebîr* şeklindeki tavsifi⁵⁰ özel bir isme değil *el-Basît*'in Vâhidî'ye ait tefsirlerin en hacimlisi olduğuna işaret eder. Bu eser Vâhidî'nin tefsir sahasında kaleme aldığı ilk eserdir. Tahririne başlangıç tarihi belirsiz olmakla birlikte Vâhidî'nin bu eseri yaklaşık yirmi yılda tamamladığı belirtilmiştir.⁵¹ Eser, sonundaki ferağ kaydına göre hicri 446 (1054) yılının Rabiulevvel ayında tamamlanmıştır.⁵²

el-Basît'te hadislerin yanı sıra sahabe, tabiün ve tebeu't-tabiînin görüşleri önemli bir yer tutar. Ayrıca Mukâtil b. Süleyman, Taberî (ö. 310/923) ve Sa'lebî gibi âlimlere atıfta bulunulur. Bunun yanında Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-Hücce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a* ve *el-Eğfâl fîmâ Ağfelehü'z-Zeccâc mine'l-Me'ânî*, Sîbeveyhî'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*, Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân* ve *el-Mesâdir fi'l-Kur'ân*, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824[?]) *Mecâzü'l-Kur'ân*, Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830[?]) *Me'âni'l-Kur'ân*, Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân* ve *İrâbuh*, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* ve *Garîbü'l-Kur'ân*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh* ve *Fezâilü'l-Kur'ân*, Ebû'l-Abbâs el-Müberred'in (ö. 286/900) *el-Hücce*, *el-Kâmil*, *el-Muktedab*, *Me'âni'l-Kur'ân*, Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-Luga*, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *Sırru Sinâ'ati'l-İrâb* adlı eserlerinden istifade edilmiş, ayrıca Ali b. Hamzâ el-Kisâî'nin (ö. 189/805) *Me'âni'l-Kur'ân*, Ebû Ali el-Cürcânî'nin *Nazmü'l-Kur'ân*, Ebû Bekr İbnü'l Enbârî'nin (ö. 328/940) *Kitâbü'l-Müşkil fi Me'âni'l-Kur'ân* gibi eserlerinden de bilgiler nakledilmiştir.

Vâhidî tefsirinin geniş sayılabilecek mukaddimesinde eseri yazma gerekçesinden, lûgat ve nahiv ilminin tefsirdeki öneminden, müfessirde bulunması gereken özellikler-

⁵⁰ Bkz. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhür-Ruvât*, II. 223.

⁵¹ Bkz. Saleh, "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr", s. 230.

⁵² Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basît*, XXIV. 476.

den söz etmiştir. Bu arada bazı hocalarının isimlerini zikretmiş, ayrıca tefsirde takip ettiği metoda dair kısa ve özlü bilgiler vermiştir.⁵³ Kârlilerin isimlerini zikretmeksizin yedi kıraat vechine yer veren Vâhidî, bu konuda çoğu kez Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hücce* adlı eserine dayanmıştır.⁵⁴ Hocası Sâ'lebî'ye atıfla isrâiliyyât türünden rivayetler de aktarmıştır. Lügavî ve nahvî tahlillerin önemli yer tuttuğu eserde⁵⁵ müellif Arap şiiirinden şahidler de getirmiştir. Zaman zaman ayetlerin manalarını nüzûl sebeplerini zikrederek açıklamıştır. Vakf ve ibtida meselelerine değinmenin yanında⁵⁶ ayetler arası münasebetlere de işaret etmiştir.⁵⁷ Diğer taraftan fikhî hükümlerle ilgili açıklamalar yapmıştır. Fıkıhta Şâfiî mezhebinin görüşlerini öne çıkarmış, kelâmî-itikadî konularda ise Eş'arî mezhebinin görüşlerini savunmuştur. Buna mukabil Kaderiyye ve Mutezile'nin görüşlerini tenkit etmiştir.⁵⁸

el-Vasîf adlı tefsirinde surelerin faziletine dair zikrettiği hadislere *el-Basîf*'te yer vermeyen müellif,⁵⁹ Kur'an'ı tefsir etmek için lügat ve nahvin zorunlu olduğunu belirtmiş,⁶⁰ Arap dilindeki geniş bilgi birikimini birçok ayetin izahında göstermiştir. Bunun içindir ki İbnü'l-Kıftî, "Bu eseri inceleyen kimse, Vâhidî'nin Arapça alanında ne kadar geniş bilgi birikimine sahip olduğunu anlar." demiştir.⁶¹

el-Basîf zayıf ve mevzu rivayetlere yer verilmesi, tefsirle ilgisi bulunmayan lügavî ve nahvî izahların uzatılmış olması gibi gerekçelerle eleştirilmiş olmakla birlikte,⁶² Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Ebû Abdillah el-Kurtubî (ö. 671/1273), Nevevî (ö. 676/1277), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), Zerkeşî (ö. 794/1392), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451), Hatib eş-Şirbînî (ö. 977/1570), Celâleddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505), Cemel lakabıyla tanınan Ebû Dâvûd Süleyman el-Uceylî (1204/1790) ve Âlûsî (ö. 1270/1854) gibi âlimlere kaynaklık

⁵³ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, I. 417-424.

⁵⁴ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, I. 500.

⁵⁵ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, II. 599-607.

⁵⁶ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, II. 116.

⁵⁷ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, II. 110.

⁵⁸ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, XVII. 439-440.

⁵⁹ Abdurrahman Çetin *el-Basîf* adlı tefsirde her surenin başına o surenin faziletlerine dair hadislere yer verildiğini belirtmiştir. Bkz. Çetin, "Vâhidî", *DİA*, XLII. 438.

⁶⁰ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, I. 395.

⁶¹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, II. 223.

⁶² Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, I. 343, (Naşirin mukaddimesi).

etmiştir.⁶³ Diğer taraftan Ebü'l-Fezâil Ahmed b. Abdülatîf et-Tebrizî *Mecmau'l-Eltâf fi'l-Cem'i beyne Letâifi'l-Basît ve'l-Keşşâf* isimli bir eser telif etmiş ve isminden anlaşıldığı kadarıyla bu eserde Vâhidî'nin *el-Basît*'i ile Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ını dil merkezli derinlikli izahlar noktasında bir nevi telif etmiştir.

el-Basît tefsiri Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de on beş doktora öğrencisi tarafından tahkik edilmiş ve yirmi beş cilt halinde yayımlanmıştır (Riyad 1430).

(2) *el-Vasît fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Vâhidî *el-Basît* ve *el-Vecîz* adlı tefsirlerinden sonra bu eserini kaleme almıştır. *el-Vasît*'in daha ziyade *el-Basît* adlı tefsirden seçme yaparak hazırlanıldığı ifade edilse de⁶⁴ bu bilgi doğru değildir.⁶⁵ Zira yeri geldiğinde gösterileceği üzere her iki tefsirin kendine has özellikleri ve mümeyyiz vasıfları bulunmaktadır. *el-Basît* ve *el-Vecîz*'den daha meşhur olan, birçok yazma nüshası bulunan *el-Vasît*,⁶⁶ isminden de anlaşılacağı gibi hacim olarak ne *el-Vecîz* gibi çok kısa ve özet ne de *el-Basît* gibi çok uzun ve kapsamlıdır.

Hicrî 461 (1069) yılında tamamlandığı bilinen *el-Vasît*'te⁶⁷ görüşlerine sıkça atıfta bulunan sahabe ve tabiün arasında İbn Abbas, Atâ b. Ebî Rebâh, Kelbî, Dahhâk, Süddî el-Kebîr, Ali b. Ebî Talha ve Katâde gibi isimler gelir. Bunun yanında Mukâtîl b. Süleyman, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Zeccâc gibi âlimler de zikredilir.

Tefsir ilminde en sağlam ve en güzel metod olarak kabul edilen Kur'an'ı Kur'an'la, Kur'an'ı sünnetle tefsir etmeye önem veren müellif *el-Vasît*'in mukaddimesinde Kur'an'ın nakille tefsir edilmesi gerektiğini, akıl ve re'yle tefsir edilemeyeceğini vurgulamış; bu bağlamda "Her kim ictihadına (re'y) dayanarak Kur'an hakkında görüş beyan ederse, doğru görüş beyan etse bile hatalı bir iş yapmış olur", "Her kim ilme/rivayete dayanmaksızın Kur'an hakkında görüş beyan ederse cehennemdeki yerine hazırlansın"⁶⁸ şeklindeki hadisleri zikretmiştir. Vâhidî'ye göre bilginin konusu olan en değerli şey Allah'ın kelamıdır. Hâliyle Allah kelamının tefsiri, esbâb-ı nüzulü, yorumu da en değerli ilimdir. Tefsir ilmini

⁶³ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, I. 347-364, (Naşirin mukaddimesi).

⁶⁴ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhû'r-Ruvât*, II. 223; Kara, "Vahidî ve Tefsirindeki Metodu", s. 301.

⁶⁵ Krş., Saleh, "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr", s. 225.

⁶⁶ Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, I. 79, (Naşirin mukaddimesi).

⁶⁷ Bkz. Çetin, "Vâhidî", *DİA*, XLII. 439.

⁶⁸ Tirmizî, "Tefsîr" 1.

bizatihi en değerli ve yüce kılan şey bu alanda vahyin nüzulüne şahitlik eden sahabe neslinden nakil ve rivayet yoluyla gelen bilgilere dayanmaksızın akıl ve tedebbür ile re'y ve tefekkürle dayalı olarak görüş beyan etmenin caiz olmamasıdır.⁶⁹

Vâhidî *el-Vasîf*'te surelerin tefsirinden önce faziletleri hakkında Übey b. Kâ'b rivayetinden bölümler aktarmış, ardından ayetleri müstakil ifade birimlerine bölerek tefsir etmiş, ayrıca tefsirde kullandığı rivayetleri isnatlı olarak zikretmiştir. Lügavî, nahvî ve tefsiri meselelerde *el-Basîf*'le paralellik arz etmekle birlikte, rivayet yönünden *el-Basîf*'ten daha zengin olan *el-Vasîf* tefsirinin Bakara suresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eden birinci cüzünün neşrini Muhammed Ebü'l-Azm ez-Zefîfî gerçekleştirmiştir (Kahire 1406). Eserin tahkik ve neşriyle ilgili olarak Ezher Üniversitesi'nde üç ayrı araştırmacı tarafından doktora tez çalışması yapılmış, daha sonra bunlara iki araştırmacı daha katılmış ve sonunda eserin tümü dört cilt hâlinde yayımlanmıştır (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcût ve diğerleri, Beyrut 1415/1994). Ayrıca İsmail b. Muhammed el-Hadramî (ö. 677/1278) *el-Vasîf*'te müphem kalan birçok ifade, özel isim ve kişiyle ilgili açıklamalar ile bazı hadislerin senet bilgileriyle ilgili tashihler içeren bir çalışma yapmıştır.⁷⁰ Brockelmann, Hadramî'nin *Umdetu'l-Kuvâ ve'd-Daîfi'l-Kâşif limâ Vakaa fi Vasîti'l-Vâhidî mine't-Tebdil ve't-Tahrîf* adlı eserini Vâhidî'nin *el-Vasîf* adlı tefsirine reddiye mahiyetinde yazdığı görüşündedir.⁷¹ Sübkî, *el-Vasîf*'in Ebü'n-Necib es-Sühreverdî (ö. 563/1168) tarafından baştan sona ezberlendiğinden söz etmiştir.⁷²

(3) *el-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Bu eserin diğer adı *el-Vecîz fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîz*'dir. Vâhidî *el-Vecîz*'i bazı öğrencilerinin bütün ayetlerle ilgili kısa ve özlü izahlar içeren bir Kur'an tefsirinin yazılması yönündeki talepleri üzerine telif etmiştir. İlk olarak *el-Basîf* adlı tefsirini yazmaya başlayan müellif bu tefsiri bitirmeden, operasyonel olarak *el-Vecîz*'i kaleme almış, böylece öğrencilerinden gelen talebi karşılamıştır. Vâhidî eserin telifiyle ilgili şunları söylemiştir: "Daha önce benzeri telif edilmemiş nitelikte bir tefsir yazmaya başlamıştım. Ama bu iş hayli uzadı; derken fazla beklemeye tahammül gösteremeyen, ilmî dereceleri de alt seviyelerde olan bir grup insan kısa ve özlü bir tefsir yazmam konusunda beni acele ettirdi. Telif ettiğim bu eser okuyucunun kolayca anlayıp

⁶⁹ Vâhidî, *el-Vasîf*, I. 45-49.

⁷⁰ Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecûh*, s. 89; Vâhidî, *el-Vasîf*, I. 28, (Naşirin mukaddimesi).

⁷¹ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, Leiden 1937-1939, I. 731; Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecûh*, s. 89.

⁷² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, VII. 175.

kavrayacağı nitelikte olmasının yanında kendi alanında telif edilen en veciz eserlerden biri olma hüviyetindedir. Lakin onu okuyup belleyecek olanlar için de son derece faydalı niteliktedir.”⁷³

Tam bu noktada Vâhidî'nin üç ayrı tefsirini yazma gerekçesi ve tefsirlerin hangisinin önce hangisinin sonra kaleme alındığı hususunda şu bilgileri zikretmek gerekir. Vâhidî *el-Basîl* adlı tefsirinin mukaddimesinde dinî ilimleri tahsil safhasında istifade ettiği lügavî ve nahvî alana dair eserlerde irâbü'l-Kur'an, kıraat ve Kur'an'daki anlam kapalılıkları ile ilgili tespit ettiği meselelere ilişkin dar hacimli ama çok faydalı izahlar içeren bir eser yazmayı planladığını ve fakat fırsat bulup başlayamadığını belirtmiştir. Ancak ilme meraklı bir grup insan onu sıkıştırıp ve mevcut tefsir kitaplarının aşırı derecede hacimli olmasından dolayı okunamaz olduğundan şikayet etmişlerdir.⁷⁴ Bu talep üzerine Vâhidî *el-Basîl* adlı tefsirini yazmıştır. Ancak ilginç olan husus, hem kendi düşüncesi hem de çevresindeki insanların talebi yazılacak eserin derli toplu ve dar hacimli olması gerektiğine işaret etmesine rağmen Vâhidî, nedense eşi görülmemiş diye nitelediği⁷⁵ *el-Basîl*'i kaleme almıştır. Eseri çok geniş muhtevalı tutunca zaman uzamış, bunun üzerine söz konusu talebi yerine getirmek için *el-Vecîz*'i yazmıştır. Belli ki bu eserde de ihtisârın ölçüsünü kaçırmış, en nihayet hedefi *el-Vasîl*'te tutturmuştur. Sonuçta *el-Basîl* çok geniş, *el-Vecîz* çok ihtisâr olunca, Vâhidî bunun dengesini *el-Vasîl*'te kurmuştur. Buna göre denebilir ki Vâhidî, *el-Basîl*'i tıpkı kendisi gibi ilim âşığı kimselere hitap edecek tarzda alabildiğine geniş kapsamlı olarak telif etmiş, *el-Vecîz*'i ise ilim merakı uzun soluklu olmayan ve sürekli okuma alışkanlığı bulunmayan kimselere hitap edecek tarzda meydana getirmiş, *el-Vasîl*'i ise her iki kesimin de az çok rağbet edeceği bir tarzda hacimlendirmiştir.

Bu izahtan sonra *el-Vecîz*'in bazı yönlerine değinecek olursak, Vâhidî surelerin faziletleriyle ilgili hadisleri nakletmediği *el-Vecîz*'de İbn Abbas ve onun derecesinde tefsirde söz sahibi şahsiyetlerin tefsirlerini esas aldığını belirtmiştir.⁷⁶ Bu tefsirde ayetleri kelime kelime ele almış, kısa ve özlü tefsirler yapmıştır. Mukaddimede belirttiğine göre böyle yapmasındaki maksat himmetleri ölmüş, ilimden elini eteğini çekmiş kişilere gayret verme ve onları okumaya teşvik etmektir. Lügat ve nahiv kaidelerine çok az yer verdiği, nasih ve mensuha dair açıklamalara önem verdiği ve yer yer belağat meselelerini zikrettiği *el-*

⁷³ Vâhidî, *el-Vecîz*, I. 87; a. mlf., *et-Tefsîrü'l-Basîl*, I. 79-80, (Naşirin mukaddimesi).

⁷⁴ Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîl*, I. 393-395.

⁷⁵ Bkz. Vâhidî, *el-Vecîz*, I. 87.

⁷⁶ Vâhidî, *el-Vecîz*, I. 87.

Vecîz'de kimi zaman ayetlerin nüzul sebeplerini de kısaca zikretmiştir. Tefsirinde zikrettiği bazı görüşlerin müelliflerini belirtmeyen Vâhidî, fıkıh usulü kaidelerini de dikkate almıştır. Sözelimi ayetlerde bulunan emir ifadelerinin hangi türden emir olduğunu tasrih etmiştir.⁷⁷

Üslup ve hacim itibarıyla *Celâleyn* tefsirinin tarzını anımsatan ve aynı zamanda bu tefsirin başlıca kaynaklarından biri olan *el-Vecîz*, Muhammed b. Ömer en-Nevevî'nin *et-Tefsîru'l-Münîr li Meâlimi't-Tenzîl* adlı tefsirinin hamisinde, Mısır'da 1305/1887 yılında basılmıştır. Eserin ilmî neşirleri de yapılmıştır (nşr. Mustafa es-Sekkâ, Kahire 1374/1955; nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, Dimeşk 1415/1995). Safvân Adnân Dâvûdî tarafından iki cilt halinde neşredilen eser (Dimeşk 1995) Mehmet Ali Kara tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Kaynaklarda *Meâni't-Tefsîr*, *Müsnedü't-Tefsîr*, *Muhtasaru't-Tefsîr*, *el-Hâvî li Cemîi'l-Meânî* ve *Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adıyla Vâhidî'ye beş tefsir daha nispet edilmektedir. Ancak bu eserlerin yukarıda adı geçen üç tefsirden farklı eserler mi yoksa bunların çeşitli bölümlerine verilmiş adlar mı olduğu belli değildir.⁷⁸ *el-Vasîf* adlı tefsirinin mukaddimesinde Vâhidî, "Bu kitaptan önce Allah'ın muvaffak ve müyesser kılması sayesinde tefsir alanında *Meâni't-Tefsîr*, *Müsnedü't-Tefsîr* ve *Muhtasaru't-Tefsîr* şeklinde üç mecmua meydana getirdim." demekte ve ardından öteden beri Kur'an ayetleriyle ilgili izahların uzun uzadıya aktarıldığı geniş hacimli bir eserden (el-basîf) daha dar, söz konusu izahların son derece muhtasar biçimde aktarıldığı kısa ve özlü bir eserden (el-vecîz) daha kapsamlı, orta hacimde (el-vasîf) bir tefsir yazmak istediğinden söz etmiştir.⁷⁹

Esbâbü'n-Nüzûl'ün naşiri Seyyid Sakr burada geçen *Muhtasaru't-Tefsîr* ile *el-Vecîz* tefsirinin farklı kitaplar olduğu kanaatindedir.⁸⁰ Altundağ ise *Meâni't-Tefsîr*, *Müsnedü't-Tefsîr* ve *Muhtasaru't-Tefsîr* şeklindeki üç ismin büyük bir ihtimalle *el-Basîf*, *el-Vecîz* ve *Câmiu'l-Beyân* veya *Tefsîrü'n-Nebî* isimli eserlerin diğer unvanları olduğundan söz etmiştir.⁸¹ Benzer şekilde *et-Tefsîrü'l-Basîf*'in naşiri de *Meâni't-Tefsîr* ve *Muhtasaru't-Tefsîr*'in *el-Basîf* ve *el-Vecîz* adlı eserlere delalet ettiğini belirtmiş ve bu kanaatini şöyle gerekçelendirmiştir: (1) Şayet söz konusu isimler *el-Basîf* ve *el-Vecîz*'den başka müstakil eserlere işaret ediyorsa Vâhidî, "Ben daha önce beş eser cem/telif ettim" derdi. (2) *el-*

⁷⁷ Bkz. Vâhidî, *el-Vecîz*, I. 99.

⁷⁸ Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 91-93.

⁷⁹ Vâhidî, *el-Vasîf*, I. 50.

⁸⁰ Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 92.

⁸¹ Altundağ, *Müfessir el-Vahidi ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı*, s. 44.

Basîf'in Ezher nüshasının üçüncü cüzünün sonunda "Vâhidî'nin *el-Basîf* diye isimlendirilen *Meâni't-Tefsîr*'inin üçüncü cüzünün sonu" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Cheaster Beatty nüshasının ikinci cüzünün sonunda da buna benzer bir kayıt mevcuttur. (3) Tabakat müellifleri *Meâni't-Tefsîr* ve *Muhtasarü't-Tefsîr*'in iki müstakil eser olduğuna ilişkin görüş beyan etmemişlerdir.⁸²

Kanaatimizce, Vâhidî'nin "Bu kitaptan önce Allah'ın muvaffak ve müyesser kılması sayesinde tefsir alanında *Meâni't-Tefsîr*, *Müsnedü't-Tefsîr* ve *Muhtasarü't-Tefsîr* diye üç mecmua meydana getirdim." şeklindeki ifadesinde geçen *Meâni't-Tefsîr*, *Müsnedü't-Tefsîr* ve *Muhtasarü't-Tefsîr* isimleri müstakil eserlere işaret etmemektedir. *Meâni't-Tefsîr*, "Meâni'l-Kur'an" diye isimlendirilen telif türünden de hatırlanacağı gibi, *el-Basîf*'te çok önemli yer tutan dilbilimsel tefsir malzemesine, *Müsnedü't-Tefsîr* terkihi *el-Vasîf*'teki rivayet malzemesine, *Muhtasarü't-Tefsîr* terkihi ise *el-Vecîz*'de olduğu gibi bütün bu bilgilerin kısaltılıp özlü hale getirilmesine işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle, *Meâni't-Tefsîr*, *Müsnedü't-Tefsîr*, *Muhtasarü't-Tefsîr* isimleri birer eser ismi olmanın ötesinde, Vâhidî'nin bu üç eseri ortaya koymadan önceki çalışmalarında derlediği farklı türden bilgi malzemesine ve bu malzemeye uygun olarak farklı eserler yazma projesinin -ki bilahare bu projesini *el-Basîf*, *el-Vasîf* ve *el-Vecîz* adlı eserleriyle gerçekleştirmişti- ön aşamasına işaret ediyor olsa gerektir. Vâhidî'nin söz konusu isimlerin geçtiği ifadesinde "mecmûât" (derlemeler) kelimesini kullanmış olması bu ihtimali güçlendirmektedir.

el-Hâvî li Cemî'i'l-Meânî'ye gelince, Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) Vâhidî'nin *el-Basîf*, *el-Vasîf* ve *el-Vecîz* adındaki eserlerine *el-Hâvî li Cemî'i'l-Meânî* adının verildiğini kaydetmiştir.⁸³ *et-Tefsîrü'l-Basîf*'in naşiri de bu görüşü benimsemiştir.⁸⁴ Cevde Muhammed Mehdî ise bu eserin Vâhidî'nin *el-Basîf*, *el-Vasîf* ve *el-Vecîz* adlı tefsirlerinin aynısı olmadığını, bu üç tefsirin muhtevasını içine alan ve Vâhidî tarafından telif edilen başka bir eser olduğunu söylemiştir.⁸⁵ Brockelmann, *el-Hâvî*'nin Hindistan'daki Âsıfıyye kütüphanesinde bir el yazması nüshası bulunduğunu belirtmiştir (Fihrisü'l-Âsıfıyye, cilt: 1, s. 546, nr. 124).⁸⁶

(4) *Esbâbü'n-Nüzûl*. Bu konuda kaleme alınan en meşhur eserlerden olan *Esbâbü'n-Nüzûl* kendisinden sonra yazılan birçok kitaba kaynak teşkil etmiştir. Müellif

⁸² Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, I. 87-88, (Naşirin mukaddimesi).

⁸³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, İstanbul 1971, I. 629.

⁸⁴ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîf*, I. 88, (Naşirin mukaddimesi).

⁸⁵ Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 91.

⁸⁶ Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, I. 731.

eserinin başında bir ayetin nüzûl sebebine ve ayetin söz ettiği konuya vakıf olmadan o ayetin maksadını ve tefsirini bilmenin mümkün olmadığını belirtir. Ona göre Kur'an'ın nüzul sebepleri hakkında vahyin nüzulüne tanıklık eden ve nüzul sebeplerini bilen kimselerden rivayet ve işitmeye dayanmaksızın görüş beyan etmek caiz değildir.

Bu ifadelerinden sonra müellif eseri yazma gerekçesinden söz eder ve “Bugüne gelindiğinde, herkes kendi yularını cehaletin eline vermiş halde sırf yalan, iftira kabilinden görüşler uyduruyor. Bunu yaparken ayetlerin nüzul sebeplerini bilmeyenlere yönelik [nebevî] tehdide kulak da asmıyor. Bu durum beni nüzul sebepleri konusunda derli toplu bir eser yazmaya sevk etti ki bu konuda bilgi arayan ve Kur'an'ın nüzulü hakkında görüş beyan edecek kimseler bu eser sayesinde sağlam ve yeterli bilgi sahibi olsun, böylelikle neyin doğru neyin yalan-yanlış olduğunu anlayıp kavrasın”⁸⁷ der.

Başlıca kaynakları arasında İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'sinin bulunduğu eserde ilkin Kur'an'ın nüzul süreciyle ilgili rivayetler ve bunların önemine dair bilgiler nakledilmiş, ilk ve son nazil olan vahiylerin yanında bismelenin nüzulüne ilişkin bilgiler verilmiştir. Ardından Mushaf tertibine göre Fatıha suresinden başlanarak sureler ve ayetlerle ilgili sebab-i nüzul rivayetleri zikredilmiştir. Rivayet zincirleri “ahberanâ” ifadesiyle zikredilmiş, kimi zaman da senetler hazfedilmiştir. Müellif rivayetler arasında nadir olarak tercihte bulunmuştur. Eser Suyûfî tarafından gerek eksik olduğu, gerek muhtevasında maktu rivayetler bulunduğu gerekçesiyle, Subhi Sâlih (ö. 1986) tarafından da tarihî hatalar, mantıksal yanlışlıklar ve abartılı anlatımlar içerdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁸⁸

Bedreddîn İbrahim b. Ömer el-Câberî (ö. 732/1332) *Esbâbü'n-Nüzûl*'ü herhangi bir ilavede bulunmadan isnadlarını hazfetmek suretiyle özetlemiştir.⁸⁹ İlk defa hamşinde Hibetullah b. Selâme'nin (ö. 410/1019) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*'uyla birlikte basılan eserin (Kahire 1315)⁹⁰ birçok tahkikli neşri gerçekleştirilmiştir (nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1389/1969; nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dimeşk 1408/1988; nşr. Seyyid Cümeylî, Beyrut 1410/1990; nşr. İsmâ b. Abdülmuhsin Hamîdan, Beyrut 1411/1991; nşr. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1411/1991; nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Riyad 1426/2005). Eser Necati Tetik

⁸⁷ Ebül-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Beyrut 1991, s. 4.

⁸⁸ Bkz. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, İstanbul 1994, s. 85.

⁸⁹ Vâhidî, *et-Tefsîrül-Basît*, I. 82-83, (Naşirin mukaddimesi).

⁹⁰ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, I. 352.

ve Necdet Çağıl tarafından *Esbab-ı Nüzûl: Kur'ân-ı Kerîm'in İnîş Sebepleri* adıyla Türkçeye çevrilmiştir (Erzurum trs.).

(5) **Şerhü Divâni'l-Mütenebbî.** Vâhidî'nin hayatının son dönemlerinde kaleme aldığı bu eser⁹¹ Arap şairi Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî'nin divanının şerhidir.⁹² Vâhidî bu eserini 462/1070 yılında tamamlamıştır.⁹³

Vâhidî'nin edebiyat sahasındaki mevkiini en güzel şekilde Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî'nin divanına yapmış olduğu bu şerhin gösterdiği belirtilir. Mütenebbî'nin divanına çok sayıda şerh yapılmış ve fakat Vâhidî'nin şerhi bunların en önemlisi sayılmıştır. Öyle ki İbn Hallikân, "Bu divan üzerinde yapılan şerhler çok olmakla beraber Vâhidî'nin şerhinin bir benzeri yoktur." demiştir.⁹⁴ Kâtib Çelebi de bu divan üzerine kırktan fazla şerh yapıldığını belirttikten sonra, inceleyebildikleri arasında Vâhidî'nin şerhinin en faydalı olduğunu söylemiştir.⁹⁵

İlk defa Abdülhüseyn Hüsâmeddîn tarafından neşredilen (Bombay 1271/1854) *Şerhü Divâni'l-Mütenebbî*'nin başka neşirleri de mevcuttur (nşr. Friedrich Dieterici, Berlin 1861; nşr. Yâsîn el-Eyyûbî v. dğr. I-V, yy. 1999). Eser üzerine yüksek lisans tezleri de yapılmıştır. Rızâ Bilal Receb'in *et-Tevessülü'l-Edebî inde'l-Vâhidî: es-Seyfiyyât Nemûzecen mea Şerhi'l-Vâhidî li-Divâni'l-Mütenebbî* (1996, el-Câmiatü'l-Lübânîyye), Gıyâs Muhammed Bâbü'nun *ez-Zevâhirü'n-Nahviyye fî Şerhi'l-Vâhidî li-Divâni'l-Mütenebbî* (2005, Câmiatü Tişrîn [Lazkiye]) adlı çalışmaları bunlar arasında zikredilebilir.

⁹¹ Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecüh*, s. 61.

⁹² Şair Mütenebbî'nin bizzat derleyip tertip ettiği ve öğrencilerine okuttuğu divanı bütün şiirlerini kapsamaktadır. Divanda yer alan şiirler "Şâmiyyât" (2352 beyit), "Seyfiyyât" (1540 beyit), "Kâfûriyyât" (528 beyit), "Fâtikiyyât" (357 beyit) ve "Şîrâziyyât" (396 beyit) olmak üzere toplam 5173 beyti (şârih Vâhidî'ye göre 5490 beyti) kapsar. Divanda yer alan şiirlerin hepsinin veya müşkil kısımlarının şerhine ve bazı şerhlerin eleştirisine dair miladi X. yüzyılın sonlarından itibaren ve daha çok XI. yüzyılda olmak üzere yüze yakın Arapça eser ve birkaç Farsça şerh yazılmıştır. İlk şerh Sa'd b. Muhammed el-Ezdi'ye (ö. 385/995) aittir. Mütenebbî'nin öğrencisi ve sadık dostu kabul edilen İbn Cinnî üç şerh kaleme almıştır. Divanın yayımlanmış diğer şerhlerinin müellifleri arasında Ebü'l-Alâ el-Maarrî, İfilî, İbn Sîde, Ebü'l-Yümn el-Kindî, Batalyevsi, İbn Usfûr el-İşbîlî, İbnü'l-Müstevfî, Muhammed Emîn el-Muhîbbî, Nâsif el-Yâzicî ve Berkûkî gibi isimler yer almaktadır. Ahmed b. Ali el-Mühellebî, *el-Me'âhiz 'alâ şurrâhi Divâni'l-Mütenebbî* adlı eserinde İbn Cinnî, Maarrî, Vâhidî, Ebü'l-Yümn el-Kindî ve Hatîb et-Tebrîzî şerhlerini eleştirmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "Mütenebbî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII. 195-200.

⁹³ Saleh, "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr", s. 230.

⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III. 303.

⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I. 809.

V. Vâhidî'ye Nisbet Edilen Eserler

Vâhidî'nin yukarıda zikrettiğimiz eserleri dışında kendisine aidiyyetinde şüphe bulunan eserleri de bulunmaktadır. Bu eserleri şöyle sıralamak mümkündür:

(1) **Mukâtilü'l-Kur'ân.** Tabakat kitaplarında Vâhidî'ye böyle bir eser nispet edilmemiş; fakat bazı müellifler Vâhidî'nin bu isimde bir eserinden söz etmişlerdir. Mesela Hanbelî fakihî İbn Receb (ö. 795/1393) *Letâifü'l-Meârif* adlı eserinde bu eserden görüşler nakletmiştir.⁹⁶

(2) **en-Nâsîh ve'l-Mensûh.** Bu eser *el-Vecîz* tefsirinin naşiri tarafından Vâhidî'ye izafe edilmiştir. Naşir bu izafetin gerekçesini, Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Burhân*'da Vâhidî'nin *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*'undan nakilde bulunmuştur“ şeklinde dile getirmiştir. Hâlbuki Zerkeşî'nin nesh konusunda Vâhidî'ye atıfta bulunduğu ifadesinden bir eser ismine hiçbir işaret mevcut değildir.⁹⁷ Gerçekte Zerkeşî Vâhidî'nin görüşünü *el-Basî't*ten (2/Bakara 106. ayetin tefsiri) nakletmiştir.⁹⁸

(3) **Fedâilü's-Süver.** (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1631, vr. 15-36). Bu eser surelerin faziletleriyle ilgili verilen yüz otuz yedi hadis rivayetinden oluşur. Bu rivayetlerden yüz beşi Übey b. Kâ'b-Harûn b. Kesîr-Zeyd b. Esleme-Esleme-Ebû Umâme tarikiyle nakledilmiş olup bunların tamamı uydurma kabul edilmiştir. Diğer rivayetlerden on üçü *Kütüb-i Sitte*'de, dokuzu Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'inde, Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'inde ve Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*'inde yer almaktadır. Geriye kalan on hadis ise diğer muhtelif kitaplarda tespit edilmiştir.

Eserin Vâhidî'ye aidiyeti şüphelidir; ancak bu eser üzerine yüksek lisans çalışması yapan Mustafa Altundağ müellifin Vâhidî olduğu kanaatindedir.⁹⁹ Vâhidî'nin bu eserde zikrettiği hadisleri bazı ilavelerde bulunarak *el-Vasî't* adlı tefsirine de kaydetmesi Altundağ'ın kanaatini teyit etmektedir. Öte yandan, Vâhidî'nin *Fedâilü's-Süver*'deki hadisleri *el-Vasî't* adlı tefsirine alırken bazı ilavelerde bulunması *Fedâilü's-Süver*'in *el-Vasî't*ten önce telif edildiğini göstermektedir.¹⁰⁰

⁹⁶ Bkz. Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecûh*, s. 94.

⁹⁷ Bkz. Bedrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 2007, II. 27.

⁹⁸ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basî't*, I. 91, (Naşirin mukaddimesi).

⁹⁹ Mustafa Altundağ, *Müfessir el-Vahidi ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988).

¹⁰⁰ Altundağ, *Müfessir el-Vahidi ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı*, s. 48-49.

(4) **Katle'l-Kur'ân.** Bu eseri Hanbelî fakihî İbn Receb (ö. 795/1393) *Letâifü'l-Ma'ârif* adlı eserinde zikretmiştir. Eser muhtemelen *Mukâtilü'l-Kur'âni'l-Kerîm* ile aynıdır.¹⁰¹

(5) **Şerhü Muallakati'n-Nâbigati'z-Zübyânî.** Vâhidî'ye aidiyeti kesin olmayan bu eserin diğer adı *Şerhü Kasîdeti'n-Nâbiga*'dır.¹⁰² Eser cahiliye devri şairi Nâbiga ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) kasidesinin şerhidir. Vâhidî'nin, Zübyânî'nin on muallâka içinde yer alan kasidesini divanından müstakil olarak şerh ettiği ifade edilmiştir.¹⁰³

(6) **Kitâbü'l-Meğâzi.** Sem'ânî (ö. 562/1166) *el-Ensâb*'da bu eseri *Tırâzü'l-Meğâzi* şeklinde zikretmiştir.¹⁰⁴ *el-Vecîz*'in naşiri eserin 351 varaklık bir nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunduğunu (Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 804) söylemiştir.¹⁰⁵ Abdurrahman Çetin de bu bilgiyi Vâhidî maddesinde nakletmiştir.¹⁰⁶ Ne var ki söz konusu numaradaki eser Vâhidî'ye değil, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî'ye aittir.

Kaynaklarda Vâhidî'ye nispet edilen başka birtakım eserler de vardır. Bunların bir kısmı isim olarak Vâhidî'nin yazdığı eserlere benzediği için ona nispet edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: *el-Vasît fi'l-Emsâl*, *el-Basît fi'l-Emsâl*, *el-Vecîz fi'l-Emsâl*, *Tefsîrü'n-Nebî*,¹⁰⁷ *Nefyü't-Tahrîf anil-Kur'âni's-Şerîf*,¹⁰⁸ *el-İğrâb fi İlmi'l-İrâb*,¹⁰⁹ *Risâle fi'l-Besmele (Hâşiye ala Şerhi'l-Besmele)*, *el-Menîh fi Şerhi'l-Kitâbî'l-Fasîh*, *Nüzhetü'l-Enfûs* (veya

¹⁰¹ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basît*, I. 83, (Naşirin mukaddimesi).

¹⁰² Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basît*, I. 89, (Naşirin mukaddimesi).

¹⁰³ Süleyman Tülücü, "Nâbiga ez-Zübyânî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII. 262-263.

¹⁰⁴ Ebû Sa'd b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Beyrut 1988, III. 479.

¹⁰⁵ Vâhidî, *el-Vecîz*, I. 35, (Naşirin mukaddimesi).

¹⁰⁶ Bkz. Çetin, "Vâhidî", *DİA*, XLII. 439.

¹⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, Zehebî, Sübkî ve Dâvûdî gibi tabakat müelliflerince *Tefsîrü'n-Nebî* şeklinde kaydedilen eser, bu adıyla bir Kur'an tefsiri olduğu düşüncesini doğurur. Ancak Kâdî Şühbe ve İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) eseri *Tefsîrü Esmâi'n-Nebî* şeklinde zikretmeleri eserin Kur'an tefsiri değil Hz. Peygamberin isimlerinin izahı olduğu fikrini doğurur. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, IV. 1660; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 341; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, V. 241; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I. 395. Ayrıca bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I. 257; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, V. 292; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basît*, I. 81-82, (Naşirin mukaddimesi).

¹⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, IV. 1660; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 341; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, V. 241; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I. 395.

¹⁰⁹ Nahve dair olan bu eseri Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Zehebî (ö. 748/1374), İbn Kâdî Şühbe, Dâvûdî *el-İğrâb fi İlmi'l-İrâb* şeklinde verirken (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, IV. 1660; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 341; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, V. 241; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I. 395) Sübkî ve Kâtib Çelebi *el-İrâb fi İlmi'l-İrâb* şeklinde kaydetmiştir. Bkz. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I. 257; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I. 125.

Zînetü'l-Enfûs), et-Tahbîr fî Şerhi'l-Esma'î'l-Hüsna, İzâhü'n-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'ân, Fedâilü'l-Kur'ân, Risâle fî Şerefi İlmi't-Tefsîr,¹¹⁰ Şerh-i Maksûre İbn Düreyd, el-İzâh ve'l-Beyân li Esbâb-i Nüzûl-i Âyi'l-Kur'ân, Bânet Suâd, Manzûme fi'l-Va'z, Kitâbü'd-Deavât ve'l-Mahsûl, el-Mütercimü'l-Münîh fî Şerhi Kitâbi'l-Fasîh.¹¹¹

VI. el-Basît, el-Vasît ve el-Vecîz Tefsirlerinin Genel Özellikleri

Vâhidî'nin *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı üç tefsiri birbiriyle mukayese edildiğinde şu tespitlerde bulunulabilir:

(1) *el-Basît*, diğer iki tefsirden daha hacimlidir. Bu tefsirde ayetlerle ilgili görüşler eksiksiz olarak zikredilmiş, kimi zaman delilleriyle birlikte görüş farklılıkları verilmiş, istidlal ve tercih yoluna gidilmiştir. Buna mukabil *el-Vasît*'te görüşler daha muhtasar bir şekilde zikredilmiştir. *el-Vecîz*'de ise genellikle İbn Abbas ve diğer bazı sahabiler ile tâbiî müfessirlerden nakledilen görüşlere yer verilmiştir.

(2) *el-Basît*'te daha ziyade lügavî ve nahvî konular üzerinde durulmuştur. *el-Vasît*'te daha muhtasar bir şekilde ele alınan bu konulara *el-Vecîz*'de hemen hiç değinilmemiştir.

(3) *el-Vasît*'te rivayetler isnatlarıyla birlikte verilirken *el-Basît*'te kısmen, *el-Vecîz*'de ise tamamen hazfedilmiştir.

(4) *el-Vasît*'te her surenin başında o surenin faziletiyle ilgili rivayetler zikredilirken *el-Basît* ve *el-Vecîz*'de bu tür rivayetlere hiç yer verilmemiştir. Ayrıca, *el-Vasît*'te zikredilen rivayetler hadis âlimleri tarafından çoğunlukla uydurma kabul edilmiştir.

(5) *el-Basît*'te kıraat vecihleriyle ilgili bilgiler daha kapsamlı olup kıraatlerin tercih ve tahliline dair geniş açıklamalara yer verilmiştir. Bu bilgiler *el-Vasît*'te kısmen ihtisar edilmiş, *el-Vecîz*'de ise neredeyse yok seviyesine indirilmiştir.¹¹²

Üç tefsirin kendine has özellikleri sure tefsiri bağlamında da ortaya konulabilir. Sözcülemi, İhlas suresi örneğinde şu tespitler yapılabilir:

¹¹⁰ Mısır'daki Dârü'l-Kütübü'l-Misriyye Kütüphanesi'nde (Tefsir Mecmualar bölümü, nr. 220) yazma nüshası bulunan bu eserin Vâhidî'ye ait olmadığına ilişkin bkz. Bkz. Saleh, "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr", s. 234.

¹¹¹ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basît*, I. 92, (Naşirin mukaddimesi).

¹¹² Bkz. Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basît*, I. 329-331, (Naşirin mukaddimesi).

Vâhidî *el-Basîl*'te İhlas suresinin tefsirine Übey b. Kâ'b, İbn Abbas, Katade gibi âlimlerden surenin sebab-i nüzulüyle ilgili rivayetleri zikrederek başlamıştır. Ardından Ebû İshâk es-Sa'lebî ve Ebû Ali el-Fârisî'ye atıfla surenin ilk ayetinde geçen *hüve* zamiriyle ilgili nahvî izahlarda bulunmuş, bu bağlamda muhtelif ayetlere atıfla *hüve* zamirinin anlam ve kullanımı üzerinde durmuştur. Aynı ayetteki *ehad* kelimesinin izahında ise Mukâtil b. Süleyman, Ferrâ, Ebû Ali el-Fârisî, Sa'lebî ve Ezherî gibi âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca Nâbiga ez-Zübyânî'nin şiiriyle istişhadda bulunmuş ve kıraat farklılıkları üzerinde durmuştur. Bütün bunların yanında Mücessime'nin görüşlerini çürütmeye çalışmıştır.

112/İhlâs 2. ayette geçen *samed* kelimesinin anlamına ilişkin olarak İbn Abbas, Ebû Abdürrahmân es-Sülemî, Süddî, Hasen-i Basrî, Mücâhid, Şa'bî, İkrime, Ezherî, Ameş ve Sa'lebî gibi âlimlerden görüşler nakletmiştir. Bunun yanında Arapların efendilerine yüceliğinden ötürü *samed* dediklerini belirterek kelimenin İslam öncesi kullanımına atıfta bulunmuş ve buna şiirle delil göstermiştir. 112/İhlâs 3. ayetin tefsirinde de İbn Abbas'ın görüşünü nakletmiş ve Mukâtil b. Süleyman'dan iktibasla İslam öncesine atıfta bulunmuştur. Son ayetinin tefsirinde ise Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'dan *küfüv* kelimesiyle ilgili görüşler aktarmış, bu arada nahvî izahlarda da bulunmuştur.¹¹³

Müellif *el-Vasîl* adlı tefsirinde *el-Basîl*'ten farklı olarak surelerin faziletlerine yer vermiştir. Bu arada sened zincirini zikretmeyi ihmal etmemiştir. İhlâs suresinin Kur'an'ın üçte birine denk olduğunu farklı senedlerle zikretmiş, yine senediyle birlikte surenin Câbir b. Abdillâh'tan nakledilen nüzul sebebine yer vermiş; ancak *el-Basîl*'te olduğu gibi nüzulüyle ilgili bütün rivayetleri zikretmemiştir.

Müellif *el-Vasîl* adlı tefsirinde ayette geçen *hüve* zamirinin ne anlamda kullanıldığına Zeccac'a atıfta bulunarak değinmiştir. Ayette geçen *ehad* lafzı ile ilgili olarak İbn Abbas ve Mukâtil'in görüşlerine yer vermiş; ardından *samed* kelimesini yine İbn Abbas'a ve Zeccac'a atıfla tefsir etmiştir. Surenin üçüncü ayetiyle ilgili olarak İslam öncesine atıf yapmış, Mukâtil'den nakilde bulunarak müşrik Araplar'ın melekleri Allah'ın kızları, Yahudilerin Üzeyr'i Allah'ın oğlu, Hıristiyanlar'ın ise Mesih'in Allah'ın oğlu olduğu iddiasında bulduklarına değinmiştir.¹¹⁴

¹¹³ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-Basîl*, XXIV. 425-447.

¹¹⁴ Vâhidî, *el-Vasîl*, IV. 570-571.

el-Vecîz'e gelince, müellif bu eserde surenin nüzul sebebinden kısaca söz etmiş, ayetlerle ilgili farklı izahları hem kısaltmış, hem de bu bu izahların sahipleriyle ilgili tasrihte bulunmamıştır. Suredeki kelimelerden sadece *samed* kelimesi üzerinde durmuş, son ayet-*teki küfüv* kelimesini *misl* diye açıklamakla yetinmiştir.¹¹⁵

Sonuç Yerine

Hicri beşinci asrın Ehl-i Sünnet muhitindeki en önemli âlimlerden biri olan Vâhidî özellikle tefsir alanında temayüz etmiştir. Tefsir ve Kur'an ilimleri alanındaki otoritesi yanında Arap dili ve edebiyatında söz sahibi olmasıyla da tanınmıştır. Bu alana vukûfiyetini birçok ayetin tefsirindeki etimolojik ve semantik tahlillerine ilişkin izahlarında göstermiştir. Söz konusu tahlillerin kısa, özlü ve aynı zamanda gayet açık ve anlaşılır olması Vâhidî'nin Arap dili sahasındaki geniş ve derin birikiminin bir göstergesidir. Zira bir meselenin kısa, özlü ve dolambaçsız anlatılması o mesele hakkında yeterli bilgi sahibi olmamanın değil, her yönüyle kavramış olmanın eseridir. Bu yönüyle Vâhidî'nin özellikle *el-Vasîf* adlı eserinin Kur'an ve tefsir araştırmalarında mutlaka başvurulması gereken bir kaynak olduğu belirtilmelidir.

Bu eserin dikkate değer özelliklerinden biri de müellifin genellikle *ve'l-ma'nâ*, kimi zaman da *ve't-takdîr* kelimesiyle başlayan ifadelerle ayetlerdeki asıl mana ve maksadı belirten izahlarda bulunmasıdır. Ayrıca *fi hâzâ* veya *fi hâzihî'l-âyeti* ibareleriyle ayetlerin nazmında açıkça belirtilmeyen dinî, ahlakî bir hükme ve/veya mana inceliğine işaret etmesi de dikkate değer bir husus olarak kaydedilmelidir.

Vâhidî tefsir sahasında Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh el-Kurtubî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Semîn el-Halebî, Zerkeşî, Hatib eş-Şirbînî, Celâleddîn es-Suyûtî ve Âlûsî gibi âlimlere kaynak teşkil eden bir müfessirdir. Esbâb-ı nüzul konusunda telif ettiği eserinin bu alandaki en güvenilir eserlerden biri olduğu da bilinmektedir. Bütün bu hususlar Vâhidî'nin tefsir tarihindeki yeri hakkında yeterli bir fikir vermektedir. Dahası, Gazâlî'nin tefsir sahasında müstakil bir eser yazmama gerekçesini, "Şeyhimiz Ebû'l-Hasen el-Vâhidî'nin bu alanda telif ettikleri kâfidir." sözüyle ifade etmesi Vâhidî'nin müfessir kimliği ve tefsir tarihindeki önemli mevkiine dair bir aforizma niteliğindedir.

¹¹⁵ Vâhidî, *el-Vecîz*, II. 1241.

Kaynaklar

- Altundağ, Mustafa, *Müfessir el-Vahidi ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ankara 1960.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, Leiden 1937-1939.
- Çetin, Abdurrahman, "Vâhidî", *DİA*, İstanbul 2012.
- Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut trs.
- Durmuş, İsmail, "Mütenebbi", *DİA*, İstanbul 2006.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ'u Ulûmü'd-Dîn*, Beyrut trs.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1970.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Saîd, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1982.
- İbn Kâdî Şühbe, Takiyyüddîn, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, Beyrut 1987.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbuddîn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1997.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Beyrut 1992.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Riyad 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Kitâbü'l-Mevzû'ât*, Beyrut 1995.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, nşr. G. Bergstraesser, Beyrut 2006.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1987.
-, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1994.

- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1989.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn, *İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâhî'n-Nuhât*, Beyrut 1986.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takıyyüddîn, *Fetâvâ ve Mesâilü İbni's-Salâh*, nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut 1986.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmii'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, İstanbul 1971.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut 1993.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-Mustatrafe*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul 1994.
- Mehdî, Cevde Muhammed, *el-Vâhidî ve Menhecühû fi't-Tefsîr*, Kahire trs.
- Nüveyhiz, Adil, *Mu'cemü'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm hattâ'l-Asri'l-Hâzır*, Beyrut 1988.
- Öztürk, Mustafa, "İslam Tefsir Tarihinde Ana Akımlar ve Paradigmaların Tahlili", yayınlanmamış tebliğ.
- Saleh, Walid, "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr: Al-Wâhidî (d. 468/1076) and His Significance in the History of Qur'anic Exegesis", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 126, No: 2 (2006).
- Sellheim, R., "al-Wâhidî", *The Encyclopedia of Islam*, Leiden 2000.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd b. Muhammed, *el-Ensâb*, Beyrut 1988.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, İstanbul 1994.
- Suyûtî, Celâleddîn, *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâtü'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrahim, y.y., 1979.
-, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 2006.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, nşr. Mahmûd M. Tanâhî-Abdülfe'tâh M. el-Hulvî, y.y.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, İstanbul 1992.
- Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991.
- Tülücü, Süleyman, "Nâbiga ez-Zübyânî", *DİA*, İstanbul 2006.

- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Beyrut 1991.
-, *el-Vasîf fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, nşr: Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz, Beyrut 1994.
-, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Safvan Adnan Dâvûdî, Dîmeşk-Beyrut 1415/1995.
-, *et-Tefsîrû'l-Basîf*, nşr. Muhammed b. Abdullah el-Fevzân ve dğr., Riyad 1430.
- Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân*, Beyrut 1997.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1990.
-, *Mu'cemü'l-'Udebâ*, Beyrut 1993.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1984.
-, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, nşr. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl, Beyrut 1985.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 2007.

Abu'l-Hasan al-Wâhidî's Life, His Works and Place in the History of Qur'anic Exegesis

Citation / ©- Ünsal, H. (2013). Abu'l-Hasan al-Wâhidî's Life, His Works and Place in the History of Qur'anic Exegesis, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 13 (1), 135-164.

Abstract- *This study aims to introduce the life and works of Abu'l-Hasan al-Wâhidî (d. 468/1076) who was the author of three commentaries (on the Qur'an) entitled al-Basît, al-Wasît and al-Wajîz which were regarded as three different levels of the commentary called "iktisar", "iktisad" and "istiksa" by Ghazâlî (d. 505/1111), and his importance in the history of Qur'anic exegesis, and so humbly contribute to the field of scholarly studies on this distinguished author. In this study, first we will give some information about biography of al-Wâhidî and his scholarship; then we will introduce his works and evaluate comparatively the primary features of his three Qur'an commentaries entitled al-Basît (The Large Commentary), al-Wasît (The Middle Commentary) and al-Wajîz (The Short Commentary).*

Key words- *Abu'l-Hasan al-Wâhidî, Qur'anic exegesis, al-Basît (The Large Commentary), al-Wasît (The Middle Commentary), al-Wajîz (The Short Commentary).*